

**АЛИШЕР НАВОЙНИНГ «МАҲБУБ УЛ-ҚУЛУБ»
(ҚАЛБЛАР СЕВГИЛИСИ) АСАРИДА УМУМПСИХОЛОГИК
МУАММОЛАР**

Мухтасам Вайдуллаевич Сулаймонов

Самарқанд давлат университети

Психология назарияси ва амалиёти кафедраси катта ўқитувчиси

e-mail: madatov.93@inbox.ru

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Алишер Навоийнинг “Махбуб ул-қулуб” асари асосида шахснинг умумий психологик талқини муаммолари кўриб чиқилади. Бундан ташқари, мақолада шахснинг ички дунёси ва унинг хатти-ҳаракатлари, шунингдек, унинг ҳаракатларининг олдини олиш ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: Навоий, нафс, установка, вафо, кўркув, май, этнопсихологик, регулятор.

ABSTRACT

In this article deal with about problems of general psychology and explane man by novel Alisher Navoi “Maxbub ul-kulub”. And else, in this article tat king about inside worlce the individ, and his discipline, also about analyzed his.

Key words: Navoi, nafs, ustanovka, fidelity, fear, may, ethnopsychological, regulator.

КИРИШ

Инсон руҳияти, шахс психологияси ва кишининг ботиний тафаккури ўзи бир олам. Бу оламни кашф этишга жамики зиёлилар асрлар оша интилиб келишмоқда. Ана шундай инсоният руҳий дунёсини адабиётда ўз талқинлари, тасвирлари ва эстетик ҳамда психологик образлари бўлиб, шундан келиб чиққан ҳолда, бадий ижод психологияси тўғрисида фикр-мулоҳаза юритилганда, буюк сиймо, мутафаккир, маърифатпарвар инсон, давлат, жамоат арбоби Алишер Навоийнинг ижодига тўхталиш лозим. Зеро, Навоийни «...шу замонда – янги асрда ҳам замонавий шоир сифатида ёдга олинаётганлиги беҳикмат бўлмаса керак»²⁹.

²⁹ Ҳақкул Иброҳим. Навоийга қайтиш. – Тошкент: Фан, 2007, 3-бет.

Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарида ўша даврдаги барча ижтимоий гуруҳ ва табақаларга, касб эгаларига тасниф берар экан, хулқ-атворнинг яхши-ёмонлиги инсонийликка хос, халққа, мамлакатга фойдали ёки номақбул фазилатлар ҳақида батафсил тўхталиб ўтади. Ҳозирги кун инсонлари қиёфасини миллий(этно)психологик жиҳатларини теран идрок этган ҳолда сизу бизнинг «Мен»имизни монизм³⁰ тамойиллари асосида тасниф беради. Умумпсихологик, умуминсоний фазилатлар, характер белгилари, қалб, дил, кайфият ва бошқа руҳий жараёнлар тўғрисида чуқур мушоҳада юритиб, ўқувчини янада теранроқ англашга инсон қалбининг чексиз имкониятларини тушунишга ундайди.

«Инсон қалбининг қувончу қайғусини эзгулик ва ҳаёт мазмунини Навоийдек теран ифода этган шоир жаҳон адабиёти тарихида камдан кам топилади»³¹ - дея таъкидлайди биринчи Президентимиз И.А. Каримов. Биз тадқиқот мулоҳазаларимизга асосланган ҳолда Алишер Навоийни психология илмининг зукко вакили, назарий ва амалий тажрибалар умумлашмасини яратувчи, хаёл феноменлари тўғрисидаги ғояларни янги босқичга кўтарувчи шахслараро муносабатлар негизи ва манбасининг билимдони, чин маънодаги психолог олим деб аташ мақсадга мувофиқ.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

«Маҳбуб ул-қулуб» асарининг учинчи қисми «Турли фойдали маслаҳатлар ва мақолалар» деб номланиб, унда инсон, айниқса ҳозирги замон шахси учун ниҳоятда зарур бўлган меҳр–мурувват, поклик, яхши хулқ, эзгулик, илмга ташналик, зукколик, онглилик, донолик, дилкашлик, нафислик, ифбатлилик, хушмуомалалик, назокатлилик, беғаразлик сингари кўплаб юксак инсоний умумпсихологик фазилатларини улуғлаб, айни вақтда ёмон, хунук инсонийликка хилоф хислатларни, инсон деб аталмиш олий зотга ярашиқсиз хулқ–атвор сифатларини ўз фикрлари билан чуқур ва пурмаъно сатрларда баён этиб психология фанининг объекти бўлган инсон муаммоси ҳақида чуқур ўйлашга мажбур қиладиган битиклар психология фанининг тезкор ўрганиши лозим бўлган долзарб муаммосидир.

Алишер Навоий мазкур асарида «Илм (мулойим табиатлилик)»³² номли ҳикоятда «Илм – инсон вужудининг хушманзара мевалик боғидир ва одамийлик оламининг жавоҳирга бой тоғидир. Юмшоқ кўнгиллилик–ҳодисалар тўла денгиздаги кишилиқ кемасининг лангари деса бўлади ва инсоният қадрини

³⁰ Бетакрор, қайтарилмас

³¹ А.И.Каримов. Юксак маънавият-енгилмас куч. Тошкент: «Маънавият» нашриёти, 2008 й. 47 – бет.

³² Алишер Навоий. «Маҳбуб ул-қулуб». Тошкент: Ё.Булом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1983 й. 65-бет.

ўлчайдиган тарозининг тошига тенглаштира ҳам бўлади. Илм–ахлоқли одамнинг қимматбаҳо либоси ва кийим турларининг энг чидамли матосидир. У – ёмон нафсни дайди шамол учиршидан асрагувчи ва иккиюзлама мунофиқларнинг беҳуда ҳаракатидан ҳимоя қилувчи. Илм натижасида одам халойиқнинг иззат-ҳурматиға сазовор бўлади; илм туфайли катталардан кичикларға илтифот ва марҳамат етишади. Катта кишилар ёшларни масхара ва кулги қилса улар қошида ўзи шунча обрўсиз ва бачкана туйилади; ёшлар ҳам катталарға нисбатан ҳазил ва енгилтаклик қилса унинг қошида уятсиз ва эътиборсиз бўлади. Бу давр боғининг хас-хашак сингари одамлари, шамолдек бетайин, енгилтак кишилар олдида илм аҳли гўё оғир табиатли ва ёмон феълли деб камситиладилар...

Оғирлик вазнидиндур сайлдан ғамсиз Ҳири тоғи
Енгиллик фартидин барбод эрур қамғоқ яфроғи

Ел – агар кўкка етса ҳам, барибир енгил қадрсиз; тоғ – агар тупроққа ботса ҳам салобатлидир. Елнинг орасида ўтға ёқиладиган хас хашаклар бор; илм мазмунида эса шоҳ тожига қадалгудай чўқ каби қизил лаъл бор.

Маълумки инсон фазилатларининг шаклланишида муайян психик фаолиятда яхлит объектив ва субъектив мойиллик тарзидаги кўрсатма бериш психологик механизм негизида юзага келган автоматлашиш учун муҳим аҳамият касб этади. Установа(йўналганлик) одатлардан фарқли ўлароқ муайян ҳаракатларға тайёр туришгина бўлмай, балки билиш жараёнларига ҳиссий ва иродавий реакцияларда ҳам тайёр туришдир.

Алишер Навоийнинг юқоридаги танбиҳи(ҳикояти)да инсон ички олами, мотивлари хулқ атворнинг нозик томонларини жуда усталик билан очиб берганлар катталарға ҳурмат кичикларға иззат ҳисси установка(йўналганлик)сини яратади ҳар бир жамиятда мавжуд бўлганидек шамолдек енгилтак одамлар ҳарактер хусусиятларини оғир табиатли ва ёмон феълли кишилар эканлиги хусусида ўз хулосаларини айтиш баробарида илм (мулойим табиат)ли одам-ларнинг ҳурматли, дидли, фаросатли, ўйлаб иш тутишларини кўрсатиб беради.

Ҳарактер хусусиятларининг ҳосил бўлишида низоли вазиятлар, айрим қарама-қаршилиқлар ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Инсон характери хулқ–атвор шакллари фақат мураккаб ва кескин вазиятларда аниқ номоён бўлиб қолмай балки у мазкур ҳолатларда ҳам таркиб топади. Одатда характер хислатларининг ўзгаришидаги индивидуал фарқлар шахсининг низоли вазиятдан чиқиши учун қандай йўл топишиға, бинобарин, инсон шароитидан келиб чиқиб,

қандай хатти-харакатни амалга оширишга қарор қилишига боғлиқ. Шахс ўзининг бутун ҳаёти ва фаолияти давомида ўз хатти –харакатлари одатлари билан ўз ҳарактер хислатларини ўзи яратади ва уларни бошқаришга одатланади. Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарига шу ҳодисотларни шамолнинг бетайинлиги тоғнинг виқори билан шамолга қарши туриши орқали ўт (олов)нинг хас-хашакни куйдириши мумкинлиги, лекин қуёш нурига тенг келолмаслиги юқоридаги танбиҳда қайд этади.

Аллома шу аснода инсон ҳарактердаги яхши фазилат белги-лари устун бўлса ёмон иллатлар ўз таъсирини йўқотишни таъкид-лайди. «Мақсадга номувофик, лекин шахс учун ўзига хос ҳаракат усулларини танлашда мойиллик кучли иродавий зўр бериш шароитида, жиддийлик вазиятларида ёрқин акс этади»³³. Бу ҳарактернинг белгиларидан ҳисобланади. Адиб ўша замон ва маконда яшаб ҳозирги кун инсон психологиясини аниқ деталларда кўрсата олган.

Профессор С.Ғаниева фикрича, Алишер Навоий вафони таърифлар экан, сўзни унинг ўз замонида йўқолиб кетган бир мавҳум эканлигидан бошлайди. Вафо инсоният тожини бегаб турувчи қимматбаҳо дур, одамийлик бошидаги ловуллаб турган гавҳарли тошдир. Вафо аҳлининг кўнгли пок, табиати покиза бўлади. Навоий вафо билан ҳаёни узвий боғлиқликда олади: «Ҳар кўнгилниким, - деб ёзади Навоий – вафо маскан қилур, ҳаё ҳам қилур ва ҳар маскандаким, ул топилур, бу ҳам топилур. Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ». Навоийнинг вафо ва ҳаё ҳақидаги қайта-қайта фикр юритиши уларни алоҳида турли масалалар билан боғлиқ ҳолда талқин этишидан кўринадики, булар шунчаки инсоний хислатлар бўлмасдан муаллиф тушунчасида ижтимоий – ахлоқий категориялар ҳамдир.

НАТИЖАЛАР

Шахс руҳий оламида, уни қуршаб турган теварак-атрофда содир бўлаётган ўзгаришлар кечинмалар субъекти инсон учун қанча қадр-қимматли ва юксак аҳамият касб этса, ҳиссий ҳолатларнинг мазмуни шунча пурмано бўлади. Бунинг таъсирида эса юзага келадиган муваққат боғланишлар тизимининг қайта қурилиши кўзғалиш жараёнини ҳосил қилади.

Маълумотларга қараганда, мия катта ярим шарлари шикастланса, ташқи оламдан ҳамда ички органлардан келадиган кўзғовчиларнинг нозик таҳлил қилиниши заифлашса ҳам эмоционал ҳолатлар сақланиб қолаверар экан. Психолог олимларнинг маълумотларига кўра миянинг муайян жойларида

³³ Э. Ғозиев. Психология. Тошкент: «Ўқитувчи» нашриёт-матбаа уйи, 2008 й. 169-бет

электрод ёрдамида биотокларни ёзиб олган маълумотларидан кўриниб турибдики тирик организмлар қаторида инсонда ҳам «роҳатланиш» маркази мавжуд. Шу марказда аксинча таъсир этиш жараёнида «ғазабланиш», «азобланиш», «кўрқув» ҳислари пайдо бўлади, демоқчи бўлган фикримиз шундан иборатки, масалан сурункасига спиртли ичимлик истеъмол қилувчи ёки наркотик моддаларни қабул қилувчи одамлар аввалига «роҳатланиш», «ҳузур топиш», «ердан узилиш» ҳисларини ўзларида пайдо қилишадида кўп ҳолларда инсонга номақбул бўлган жирканч ҳатти ҳаракатларни ҳатто жиноий ишларни содир этиб «азобланиш» ҳолатига тушадилар.

Бундай ҳолни ҳазрат Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарининг учинчи қисми эллик олтинчи ҳикоятида қуйидагича келтирадилар. «Май ичиш-ҳақ ҳукми билан ман этилган, ҳар ҳолда уни тарк қилиш яхши. Ошкора ва кўп ичмоқ нотўғри: шарти –маҳфий ва оз ичмоқдир. Оз ичиш ҳикматга мувофиқ: маҳфий ичиш-ақлли кишилар ҳислати. Меъёрда ичиш-тани соғ одамларга жўшқинлик бахш этади: муттасил ичиш саломатликни кемиради. Ичкилик «ярамасликлар онасидир» (бунда аллома вафосизлик, кибрҳавоилилик, ёлғончилик, жиззакилик, худбинлик, ялқовлик, тажанглик, қатъиятсизлик, кўполлик, лоқайдлик, сурбетлик умидсизлик, бераҳмлиқ, иродасизлик, бадгумонлик, ёвузлик, золимлик, майдагаплик, ҳасадгўйлик, ҳиссиётга берилувчанликларини ҳисобга олган деб ўйлаймиз. С.М.) унга берилишга шу ҳислати боисдир. Қаттиқ ичувчи ичкиликка мағлуброқ: унинг ҳар қанча ёмонлиги кўриниб турса ҳам ичувчига севимлироқ (маълумотлардан миянинг тепалик ости қисмида(гипоталамус)ги марказлар роҳатланиш ёки азобланиш вазиятлари кўп марта такрорланса ҳам ҳеч ўзгармаслиги, лекин мия катта ярим шарлари пўстлоқ ости нерв тугунчалари бўйлаб ёйилган марказлар қўзғалиши натижасида эмоционал реакциялар кучланиши, ҳатто сўниши кузатилган. Бу воқелик шу билан изоҳланадики ақлий фаолият ва ахлоқий кечинмалар эмоционаллиги ва ўзининг ўзгарувчанлиги билан ажралиб туради. С.М.)

Бадмаст одам учун сурункали ичишдан не фойда? Одамийлик (андишалилик, беғаразлик, вафодорлик, виждонлилик, донишмандлик, дилкашлик, жозибаторлик, зеҳнлилик зеболик ижодкорлик ишчанлик, кечиримлилик, меҳрибонлик, назокатлилик, нафислик, олийҳимматлик, покизалик, сахийлик, содиқлик, фаоллик, шукр қила билишлик, эзгулик, қувноқлик ҳаётни сева билишлик, ҳушёрлик, ўз қадрини билишлик ва ҳ.к.С.М.)ни йўқотиш учун қадах-қадах заҳар ичиш қандай қоида? Ҳар қултумдан сўнг бадмастларнинг қиладиган хиргойилари телба итлар аккиллашидан (ҳайвонлар лимбик тизимга дўнг ости(гипоталамус) қисмига, кўриш дўнглирига йўналтирилган электр қўзғатувчиларга ретикуляр формациянинг

қўзғалишларига хурсандлик ёки диққинафаслик, дарғазаблик ёки қўрқоқлик, лаззатланиш ёки азобланиш, роҳатланиш ёки кўнгилихижиллик сифатида жавоб реакцияси ҳосил бўлади. С.М) нишона. Мастлар орасида бўлган хушёр – хушёрлар орасидаги маст билан баробар. Ҳаммага кўрсатиб ошкора ибодат қилиш ман этилган, модомики шундай экан ошкора гуноҳ қилиш мутлақо ярамайди.

Кимгаким, Ҳақ рўзи айлабдур тариқи офият,
Ошкора айламас не тоату не маъсиат.

Маъноси:

(Кимгаким Ҳақ саломатлик тариқини насиб қилган экан ошкора тоат ҳам гуноҳ ҳам қилмаслиги керак)»³⁴

МУҲОКАМА

Навоий ҳикоятларидан ниҳоятда нозик масалани англаган олим М.Муҳиддинов «Навоий назарида майга ружуъ қилиш жаҳолат ва нодонликнинг нишонаси инсоний фазилатлардан маҳрум. Ўз кадр-қимматини билмаган одамгина бу йўлга кириши мумкин. Одатда, манман, кибру ҳаво димоғини шиширган нодон кишилар кўпроқ шаробга ўч бўладилар. Уларнинг табиати май кўпигига қиёс этгулик: кўпик бир кўтарилиб, дарров йўқолгани каби сархуш кишининг ҳовлиқишлари, шердил бўлиб хезланиши бир дам хуруж қилиб, кейин сўниб қолади (ретикуяр формациянинг қўзғалиши С.М). Мастлик пайтида одамдаги ҳайвоний кучлар бош кўтаради, киши ўзини идора қилолмай, ношаъний қилиқлар кўрсатади. Шунинг учун А.Навоий майни барча ярамасликларнинг онаси-«уммул ҳабоис» деб эълон қилган «Жамъи ёмонлик андин мутавааллид бўлур» деб ёзади у Ҳусайн Бойқарога ёзган мактубларидан бирида»³⁵.

Навоий «Ани ичмак-жигар қонини ичмақдир ва мундин кечмак-бир жигар гўшасидан кечмақдир. Ул бирин ютмоқдин захр ютма, бу бирин сочмоқдин наслинг тухумни курутма»³⁶ деб башорат қилади. Бу улуғ башоратнинг мисоли сифатида қавмимиздаги ичкиликка мойилликлари устун бўлган одамларни кўз олдингизга келтиринг. Ичкилик туфайли наслининг бузилиши оқибатида ногирон фарзанднинг дунёга келиши, ёш оилаларнинг бузилиши, ҳар хил касалликларга

³⁴ А. Навоий «Махбуб ул-қулуб». Тошкент: Ғ.Фуллом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983 й. 79-80 бетлар

³⁵ М.Муҳиддинов. Комил инсон – адабиёт идеали. Тошкент: «Маънавият» нашриёти, 2005 й. 109-бет

³⁶ А. Навоий. Асарлар. 15 томлик. 13-том. Тошкент: Ғ.Фуллом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1968 й. 79-бет

гирифтор бўлиш, эрта қариб қолиш, ака-укалар ўртасидаги нифок, фарзанднинг юзсизларча отага қўл кўтариши, онага ҳурматсизлик, аҳли аёли ёки шаърий эрига хиёнат, жамият нормал ижтимоий-психологик ҳаётига раҳна солиш, миллатимизга хос дилбандлик, бағрикенглик, саховатпешалик, закийлик, зийраклик, олийҳимматлилик сингари кўплаб этнопсихологик хулқ-атворларимиз дарз кетишишни келтириб ўтиш бугунги кунинг муаммосидир.

ХУЛОСА

Алишер Навоийнинг даҳо руҳшунос олимлигини ҳар бир мисра ва асарларида кузатиш мумкин, юқорида таҳлил қилишга ҳаракат қилган ҳикоят асносида Навоийнинг улуғворлигини яна бир бор ҳис этамиз, чунки ўша даврдаёқ бизнинг ҳозирги айрим жамиятга ёт ишларимизни кўриб тургандек (телепатия) инсонларни ичкилик–бу қотиллик, миллатнинг бадном бўлиши, касаллик, руҳиятнинг синиши, маънавиятнинг йўқолиши, маърифатнинг издан чиқиши, тўлақонли ижтимоий-психологик муҳитнинг ҳамда соғлом турмуш тарзининг бузилиши хулқ-атворининг ёмон томонга оғишини қайта-қайта таъкидлашни англаймиз.

Хулоса қилиб айтганда, юксак инсоний, умумбашарий ҳис-туйғулар фуқаролар ҳатти-ҳаракатларнинг, феъл-атворларнинг регулятори (бошқарувчиси) вазифасини бажара бошлаган дақиқалардан эътиборан умумий, ижтимоий-психологик негизларга асосланувчи оммавий ҳаракатлар, қарашлар, ғоялар, мотивациялар намоён бўлади ва ҳар бир инсонда шу умумият ишига ўзининг шахсий улушини қўшиш истаги, майли, хоҳиши вужудга келади.

Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асарининг ҳар бир қисмида, ҳикоятларида инсонга хос умумпсихологик ҳолатларнинг ва шахс муаммоси, комил инсон муаммоси тўласинча мужассамлашган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов, А. (2008) «Юксак маънавият-енгилмас куч». -Тошкент: Маънавият.
2. Навоий, А. (1983)«Маҳбуб ул-қулуб». -Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.
3. Ғозиев, Э. (2008) Психология. -Тошкент: Ўқитувчи нашриёт-матбаа уйи.
4. Муҳиддинов М, (2005). Комил инсон – адабиёт идеали. -Тошкент: «Маънавият».
5. Навоий, А. (1968) Асарлар. 15 томлик, 13-том. -Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.
6. Ҳаққул, И. (2007) Навоийга қайтиш. -Тошкент: Фан.